

Formování křesťanství a jeho vývoj do konce středověku

David Zbíral

Úvod

Křesťanství je **nejrozšířenějším náboženstvím současného světa**. K jeho různým denominacím se hlásí přibližně 2,2 miliardy lidí, tedy asi třetina světové populace, a to nejen v Evropě a Severní Americe, kde demografický podíl i politický význam křesťanství v posledních sto letech spíše klesá, ale stále významněji i na všech ostatních obydlých světadílech.

V této kapitole se dovíte, jaké jsou hlavní proudy křesťanství, jak se křesťanství postupně formovalo v prostředí antického Středomoří a jak se proměňovalo během středověku.

Co je to křesťanství a jak se vyznat v různých křesťanských proudech, církvích a denominacích?

Křesťanství je spolu s judaismem a islámem řazeno mezi **monoteistická náboženství**. To znamená, že se vyznačuje vyznáváním **jediného Boha**. S vyznáváním více bohů (polyteismem) tato tři monoteistická náboženství během svých dějin v různých historických kontextech ostře polemizovala. S judaismem a islámem se křesťanství dále řadí mezi takzvaná **biblická náboženství**, tedy náboženství založená na biblické tradici. Tato tři náboženství se také označují za náboženství **abrahamovská**, tedy dovolávající se – ač samozřejmě různým způsobem a ve vzájemně dosti odlišných interpretacích – staroizraelského odkazu a starozákonní postavy Abrahama.

Křesťanství se vedle víry v jediného Boha vyznačuje vírou ve **vykupitelskou úlohu Ježíše Krista**, historické osobnosti žijící v 1. století, již křesťané považují za Božího syna a mesiáše (spasitele), postavu zásadního významu, se kterou spojují mnohé ze svých hodnot,

životních cílů i interpretací životních situací. Podobně jako jiná náboženství tedy křesťanství svým stoupencům poskytuje především (1) **identitu**, s jejíž pomocí se vymezují, (2) **system orientace ve světě** a (3) **system interpretace a uspořádávání životních zkušeností**.

Jednotlivé křesťanské proudy se vyznačují **společnými rysy**, ale také **rozdíly**. Křesťanství je vnitřně velmi **rozrůzněné**, a to **již od svého vzniku**. Historicky vždy zahrnovalo **nejrůznější proudy a skupiny**, které se samy většinou označují za **církvě**. Křesťanské proudy vycházejí ze společných tradic, nicméně v konkrétních otázkách organizace, institucí a věrouky se mohou často i významně odlišovat. Různé křesťanské proudy během svých dějin tyto odlišnosti někdy zdůrazňovaly – případně dokonce považovaly jiné proudy za kacířské – jindy se spíše snažily podle možností hledat společnou řeč a směřovat ke svornosti a jednotě. **Hlavními křesťanskými proudy** jsou **pravoslaví, katolictví a protestantismus**.

Pravoslaví patří spolu s takzvanými starobylými východními církvemi do širší rodiny **východního křesťanství**. Vyznačuje se dlouhými a bohatými dějinami teologické tradice a propracovanými rituály (**liturgií**). Prosadilo se jako státní náboženství někdejší východořímské, respektive byzantské, říše a zůstalo jím během celého období její existence od roku 395. Přetrvalo i zánik byzantské říše po dobytí Konstantinopole Turky v roce 1453. Vedle Řecka si pravoslaví udržuje vůdčí postavení například v Rusku, kam se následkem pádu Konstantinopole fakticky přesunulo jeho mocenské centrum. Jednotlivé pravoslavné církve (např. bulharská, srbská atd.) se nicméně těší značné **autonomii**: jednotliví vrcholní představitelé pravoslavných církví (**patriarchové**, hlavy patriarchátů) nejsou z právního hlediska podřízeni moskevskému ani konstantinopolskému patriarchovi.

Starobylé východní církve zahrnují například církve koptskou (egyptskou), etiopskou, arménskou, západosyrskou a východosyrskou. Jde o církve navazující na tradice křesťanů, kteří se na sklonku antiky vyznačovali volnějšími nebo přímo odmítavými vztahy k centralismu východořímské říše a její státní církve a v návaznosti na to nepřijaly některé závěry říšských **koncilů** (slavnostních shromáždění církevních hodnostářů, na nichž se rozhoduje o zásadních otázkách věrouky a praxe). Část příznivců některých starobylých východních církví se během dějin za různých okolností sblížila s katolictvím a uzavřela s Římem **unii**.

Katolictví je proud navazující na křesťanské tradice **západořímské říše**. Jeho hlavou je římský biskup, který se později začal nazývat **papež**. Od 4. do poloviny 11. století bylo západní křesťanství a křesťanství východořímské (respektive byzantské) říše vnímáno většinou jako společná tradice. Avšak rostoucí kulturní a náboženské rozdíly i nové politické zájmy vyvrcholily v roce 1054 tzv. **velkým schizmatem**, tedy rozkolem mezi pravoslavím a katolictvím. Jak v návaznosti na tuto krizi, tak i v rámci křížových výprav pak došlo k událostem, které obě tradice ještě více vzdálily a znepřátelily. Až 20. století zaznamenalo úspěšné směřování k jejich znovuosmiření v rámci **ekumenismu**, tedy hnutí pokoušejícího se nastolit přátelské vztahy mezi různými křesťanskými církvemi.

Během středověku i novověku vznikala v západním křesťanství celá řada **reformních hnutí**, která se snažila o nápravu církve a návrat k původnímu křesťanství. V 16. století vyústily na Západě reformní tendence pozdního středověku v **reformaci**, jež vedla k založení

nových, tzv. **protestantských církví**, které se shrnují pod označení **protestantismus** (další informace najdete v kapitole „Křesťanství na prahu moderní doby – reformace, její příčiny a konsekvence“). Protestantské církve nepřijímají autoritu římského papeže.

Všechny tyto hlavní proudy křesťanství – pravoslaví, katolictví i protestantismus – se dále člení na celou řadu církví a skupin. Nyní se však vraťme do 1. století, na samý počátek formování křesťanské tradice. Už tehdy byla křesťanská tradice pluralitní a rozrůzněná.

Muž bez tváře – Ježíš z Nazareta

Ježíš z Nazareta má v raných křesťanských pramenech tolik tváří, že je vlastně mužem bez tváře. Šlo o **židovského učitele a náboženského reformátora**, který působil v oblasti Syropalestiny, konkrétně římské provincie Judeje, v 1. století křesťanského letopočtu (jak jinak, když je tento letopočet odvozen právě od předpokládaného roku Ježíšova narození). Ježíš sám po sobě nezanechal žádné spisy ani nezaložil žádné organizované náboženství či školu. Ježíše jako postavy i jeho učení se dovolávají spisy vzešlé z prostředí různých křesťanských skupin 1.–2. století, pocházející od autorů, kteří Ježíše osobně neznali a obvykle ani nebyli jeho současníky. Jejich obraz Ježíšovy osobnosti, působení a života se v jejich očích snaží o co nejvěrnější zprostředkování a navazuje nepochybně na starší ústní i písemné tradice, zprostředkovává však především významy a očekávání, jež s touto osobností různé křesťanské skupiny 1.–2. století spojovaly. Z hlediska **pramenné kritiky** jako základní metody historických věd (tudíž i historické religionistiky) proto okamžikem zrodu křesťanství není působení Ježíše z Nazareta, ale **hledání identity v různých skupinách, které se Ježíše dovolávaly**. Ty se co do pojetí Ježíše často diametrálně odlišovaly. Redaktora *Evangelia podle Tomáše* kupříkladu – na rozdíl třeba od *Evangelia podle Matouše* – vůbec nezajímalo Ježíšův život ani se nezmiňuje o jeho smrti na kříži: Ježíšův význam a cestu ke spáse hledal spíše ve skrytém, na první pohled nezřejmém významu jeho výroků. Pro apoštola Pavla (Pavla z Tarsu) nebyl důležitý ani Ježíš z Nazareta, ani jeho výroky a učení, ale Ježíš jako Kristus (Pomazaný), nadsvětská vykupitelská postava, která sestoupila na svět, aby lidstvo vykoupila z moci hříchu skrze svou smrt na kříži a své zmrtvýchvstání.

Není důvod pochybovat o Ježíšově historičnosti, ale z hlediska pramenné kritiky tato osobnost postrádá jasné historické obrysy. Dějiny křesťanství v historických vědách proto nemohou začínat Ježíšem, nýbrž tvorbou obrazů Ježíše a jeho učení v křesťanských skupinách 1. století tak, jak o nich dochované prameny, zejména spisy zařazené do Nového zákona, podávají zprávu.

Vznik křesťanství

Křesťanství se zformovalo v 1. století n. l. v **různých oblastech Středomoří**. Již nejstarší vrstva pramenů, kterou jsou dopisy Pavla z Tarsu z poloviny 1. století (nikoli evangelia, ta vznikla až po roce 70) umožňuje docenit působivou intelektuální činnost skupin, které se dovolávaly Ježíšova odkazu na různých místech Středomoří, kupříkladu v syrské Antiochii, Jeruzalémě, Římě, řeckém Korintu nebo maloasijské Galatii. Jinými slovy, zformování křesťanství nelze vystihnout jako zformování jedné prvotní církve v Jeruzalémě, třebaže autor *Evangelia podle Lukáše* a *Skutků apoštolských* dělá v dobré víře všechno pro to, aby o tom své čtenáře přesvědčil. Již nejranější pramenná vrstva ukazuje křesťanství zcela jasně jako **pluralitní útvar**, který nemá jediné centrum a vzniká na základě **intelektuálního a organizačního experimentování skupin hlásících se k Ježíšovi na různých místech antického Středomoří**.

Křesťanství tedy bylo od počátku **rozzrůzněnou, pluralitní tradicí**. Někteří považovali Ježíše za **lidského učitele a reformátora židovství**, jehož působení není přerývkou, ale obnovením a nápravou židovské tradice. O tomto proudu se hovoří jako o **židovském křesťanství**. Jiní Ježíše chápali jako **nadsvětskou bytost** zásadního významu, případně dokonce jako **Božího syna a mesiáše**, tedy vysvoboditele či vykupitele, jehož příchodem nastala zcela nová doba.

Proudy, které chápaly křesťanské poselství spíše jako reformu židovství, ve 2. století již výrazně slábly a ustupovaly pavlovské myšlence **univerzální misie**, tedy snaze o co největší rozšíření křesťanství i mezi Nežidy.

Úřady a autorita v křesťanských skupinách

V rodícím se křesťanství existovaly **různé způsoby organizace a různé osoby, jimž byla připisována autorita**. Rituální stolování, z něhož se postupně vyvinula křesťanská bohoslužba, například mohl původně vést i hostitel (pán domu), aniž by k tomu přijal nějaké speciální pověření či vysvěcení. Velké úctě se těšili putující **proroci**.

Už v 1. století nicméně existovaly určité **úřady**, které se postupně prosadily jako dominantní a zvítězily nad jinými. **Biskup** (řecky *episkopos*) vedl rituály a měl na starost praktický chod své lokální církve. V jeho činnosti mu pomáhali **jáhni** (diákon) a **jáhenny**. Velkou autoritu měl **sbor starších (presbyterů)**, který volil biskupa a byl jeho poradním orgánem. Od 2. století **episkopální uspořádání** sílilo, až ve 4. století definitivně převážilo. Dodnes charakterizuje pravosláví, katolictví, starobylé východní církve i část

církvi protestantských. Prosadilo se ve formě, která se nazývá **monarchický episkopát**. To znamená, že každá lokální církev má právě jednoho biskupa a jemu jsou přímo podřízeni všichni presbyteri (kterým se posléze začalo říkat také **kněží**) a jáhni.

Raně křesťanská literatura a utváření křesťanské Bible

V nejranějším křesťanství **neexistovala Bible tak, jak ji známe dnes**. Spíše kolovaly různé texty a ucházely se o přízeň posluchačů a čtenářů. Zároveň se však různí představitelé křesťanských církví, především biskupové, snažili **křesťanské spisy utřídit** a sestavit **závazný seznam posvátných knih (kánón)** a v neposlední řadě odmítnout spisy, které považovali za věroučně nepřijatelné nebo z jiného důvodu nevhodné. Tyto spisy dovolávající se apoštolské autority a vznášející nárok na přímé svědectví o Ježíšovi nebo apoštolech, ale nezařazené do kánónu, jsou označovány za **apokryfy**. Apokryfy byly v prvních staletích existence křesťanství (a často i později) dosti rozšířené a oblíbené, ale postupně byly většinovým a mocensky nejsilnějším, episkopálním proudem křesťanství odmítnuty jako nepřijatelné. V tomto **procesu třibení a výběru** se mezi 2. a 4. stoletím za použití různých kritérií zformoval **křesťanský kánón**, tedy soupis zvláště významných knih, které se staly měřítkem křesťanského života i pravověrnosti jednotlivých osobností. I přes autoritu, které se kánón těšil u velké většiny křesťanů, si ovšem nezískal přízeň všech. Například **gnostičtí křesťané** jej nebrali v potaz a vytvářeli si vlastní literaturu (viz kapitolu „Strom poznání dobrého i zlého: Starověká gnóze a její pokračovatelé“).

Křesťanský kánón má **dva oddíly**. Prvním oddílem je tzv. **Starý zákon**, což je soubor starověkých židovských spisů, které křesťané četli v řeckém překladu, jež si pořídili pro vlastní potřebu Židé v egyptské Alexandrii mezi 3. a 1. stoletím př. n. l. (tomuto řeckému překladu knih řazených křesťany do Starého zákona se říká **Septuaginta**). Druhý oddíl křesťanského kánónu, tzv. **Nový zákon**, je výběr z původní křesťanské literatury 1.–2. století, psané řecky. Proč tato dvoudílnost a odkud se vzalo označení Starý a Nový zákon? Celá myšlenka dvoudílného kánónu i samotné označení Starý a Nový zákon vznikly na základě toho, že křesťané pojímali Ježíšovo působení jako **završení prorockých předpovědí o příchodu mesiáše**, které jsou obsaženy ve starých židovských spisech. Navazovali proto na Zákon a Proroky (viz kap. „Písmo a zákon v dějinách judaismu“), ale dodávali těmto starým židovským spisům nový význam a doplňovali k nim vlastní spisy.

Od nepovoleného náboženství k náboženství státnímu

Reakce nekřesťanského okolí na šíření křesťanství v římské říši byly různé. Někteří obyvatelé impéria ani netušili, že nějací křesťané existují, další je považovali za židovskou sektu, jiní však také za nepovolené náboženství, jehož činnost je zapotřebí omezovat, případně zastavit. Na různých místech říše byli křesťané čas od času vystaveni ústrkům nebo otevřenému **pronásledování**. Nebyli pronásledováni ani tak kvůli své víře v Ježíše Krista (ač tak starověká křesťanská literatura o mučednících tento konflikt podává), jako spíše kvůli **podezření z nezákonných aktivit a z neloajality vůči státu** (křesťané například odmítali prokazovat císařům božské pocty a odmítali službu v armádě). Svou roli sehrál také **nesmlouvavý křesťanský postoj k ostatním náboženstvím** a jejich projevům, které křesťané odmítali jako falešné nebo modloslužebnické.

Přes nedůvěru a často nelehké postavení se křesťanství po území impéria šířilo a během 2. a zejména 3. století **nabývalo na síle**. Po několika vlnách státních perzekucí ve 3. a na počátku 4. století se začali římstí císařové přiklánět spíše ke strategii spojenectví než pronásledování. Zásadní obrat v postavení křesťanství nastal ve 4. století. V roce 313 vydali císařové Konstantin Veliký a Licinius tzv. **milánský edikt**, kterým **zrovnoprávnili křesťanství** s ostatními náboženstvími římské říše. Začíná tím **nová etapa** v dějinách křesťanského náboženství, kdy se z něj stalo nejprve jedno z mnoha povolených náboženství pozdně antického světa a posléze jej císař Theodosius (379–395) v roce 380 prohlásil za **státní náboženství**, zastavil podporu kultů jiných bohů a zahájil ostrý postup proti nim.

Během pokonstantinovského období došlo ke **sblížení křesťanství se státní mocí**, což přineslo rozsáhlé změny v oblasti **církevní správy**, která navázala na administrativní členění impéria, i v oblasti **věrouky a rituálů**, kde byl napříště kladen větší důraz na dosažení **jednoty**. Formující se **státní církev** využila svého nového postavení jak v soupeření s kulty antických božstev, tak i v boji s konkurenčními křesťanskými proudy, označovanými polemicky za **heretické**.

Prvních sedm **ekumenických** (všeobecných, celocírkevních) **koncilů**, které se konaly ve 4.–8. století a uznává je pravoslavná i katolická církev a také část církví protestantských, stanovilo **základy křesťanské dogmatiky**, které dodnes představují základ dominantní věroučné pozice. Jejich jádrem je víra v **Trojici Boží** (Otce, Syna a Ducha svatého), v božskou a lidskou přirozenost v jedné osobě Ježíše Krista, kanonizovaný text Nového zákona a princip **apoštolské poslušnosti** (sukcese) v úřadu biskupa. Princip apoštolské sukcese znamená, že biskup může být ustanoven (vysvěcen) jedině jinými biskupy.

Křesťanství od konce starověku do 13. století

Další směřování křesťanství hluboce ovlivnil rozpad římské říše. Západní křesťanství se na troskách západořímské říše přimklo k papežství s centrem v Římě, jehož postavení stabilizoval papež Řehoř Veliký (590–604) a také dlouhotrvající spojenectví mezi papežstvím a franckou říší. Pravoslaví se mohlo opřít o centrum v Konstantinopoli (Cařihradě) a byzantskou říši.

Jak ve východním, tak i západním křesťanství měly ve středověku velký kulturní význam i velkou prestiž **asketické** (odříkavé) **tendence**, které nabývaly dvou základních forem – **mnišství** (cenobitství), což byla organizovaná podoba společného asketického života v **klášterech**, a **poustevnictví** (eremitství). Tradice křesťanského asketismu se zformovala ve 3.–4. století v Egyptě a Sýrii a odtud se rychle rozšířila po křesťanském světě. Mnišské řády sehrály významnou úlohu také při **christianizaci Evropy**, což byl proces trvající mnoho staletí a ukončen byl až po roce 1000.

Západní křesťanství prošlo mezi 11. a 13. stoletím rozsáhlou **církevní reformou**, tzv. gregoriánskou, vedoucí k efektivnější a centrálnější církevní správě a také k zavedení povinného celibátu kněží, což zakládá jednu z odlišností mezi křesťanstvím východním a západním. **Narůstající moc papežů** a náboženská očekávání Západu vedla mimo jiné ke snaze obnovit křesťanský vliv na Předním východě, ovládaném od 7. století muslimy. Řada **křížových výprav**, vedených od konce 11. století, však skončila neúspěchem. **Ekonomické a kulturní změny ve 12. a 13. století** se projeví rozvojem **městské kultury**, jehož nejviditelnějším vyjádřením je stavba gotických katedrál a rozkvet univerzit. Na půdě univerzit se formovala **scholastika** jako nová podoba křesťanské teologie, která usilovala o rozpracování a systematizaci křesťanské nauky.

Jednou z výzev středověkému východnímu i západnímu křesťanství byly **nesouhlasné a reformní křesťanské proudy**. Na rozdíl od východního křesťanství, které takovým proudům čelilo v průběhu celých svých dějin, se v západním křesťanství datuje vzestup nekonformních a reformních hnutí až do 11. století, působila zde však s o to větší silou. K nejvýznamnějším nesouhlasným hnutím v západním křesťanství patří **kataři**, **valdenští** nebo **husité**, spíše okrajovou zajímavostí je reformní program **vilemínitů**, následovníků Vilemíny z Milána, kteří na sklonku 13. století snili o nastolení nové církevní hierarchie, v níž by klíčové funkce, včetně funkce papežské, zastávaly ženy. Vilemínité i mnohá další reformní hnutí byla ovlivněna **apokalyptikou**, tedy myšlenkovou tradicí očekávající zásadní světový přelom, v němž bude stav církve a světa vůbec napraven a zlí dojdou potrestání. Podezření z nepravověrnosti často čelili i mystikové a mystičky. **Křesťanská mystika** je typ religiozity (a zároveň myšlenková a literární tradice) usilující o **osobnější vztah k Bohu**, prožívaný často skrze symboly mystické svatby s Ježíšem či sdílení jeho utrpení na kříži. Navzdory tomu, že mystika v obecné rovině docházela uznání a ocenění, zůstávala jak ve východním, tak i západním křesťanství pod neustálým dohledem, stejně jako zmíněná reformní hnutí. Jen v západním křesťanství se však za účelem

vykonávání tohoto dohledu a za účelem represe nekonformních hnutí vyvinula specializovaná **inkviziční procedura**, určená k vyhledávání, vyšetřování a potlačování hereze. Ve středověku byla využívána spíše proti nekonformním křesťanům; nechvalně proslulé procesy proti čarodějníkům a čarodějnicím, ač se objevovaly již od sklonku středověku, byly převážně záležitostí novověkou a vedly je častěji světské než církevní soudy.

Západní křesťanství na sklonku středověku a výhled k reformaci

Dvě poslední století středověku se na Západě nesla ve znamení **nových možností**, ale zároveň i **krizi a výzev**. Efektivní byrokratický aparát církevní správy a církevních financí čelil **krizi důvěry** nejen v očích reformátorů, k jakým patřil například Jan Hus, ale i u širší společnosti. Mezi laiky se šířil vliv písemné **vzdělanosti** a laikové, často nespokojení se svým okrajovým postavením v životě církve, hledali své náboženské sebeurčení. Vedle toho sílily **centralizované monarchie**, jejichž vládcové usilovali o významnější vliv na církevní dění na svém území a církve již často pojímali nikoli jako sjednocující rámec křesťanstva, ale jako jeden právní subjekt mezi jinými. Kritické hlasy zaznívaly hlasitěji, někdy i z univerzit, které se v takových případech mohly stávat určitou protiváhou církevní hierarchie. Někteří křesťané se uchýlovali k niterné zbožnosti, kterou považovali za důležitější pro vlastní spásu nežli vnější skutky nebo obřady. Časy se měnily. Jeden model náboženské ekonomiky kolísal pod vlastní vahou i pod náporem kritiky a zkoumal možnosti svého upevnění a postupné proměny, nový se pozvolna připravoval, než našel svůj výraz v evropské reformaci.